

DE MENS ALS SLEUTEL TOT DE CIRCULAIRE ECONOMIE

Sociale dilemma's en kansen voor de circulaire economie

VOORWOORD

Het onderzoek van de subgroep 'De mens als sleutel' binnen de Community Sociaal Circulair is gestart om inzicht te krijgen in de sociale aspecten van de circulaire economie. Het onderzoek roept op om circulaire economie met een bredere blik te benaderen.

Op allerlei plekken in de circulaire keten worden afwegingen gemaakt. Je weegt verschillende fysieke keuzes tegen elkaar af. Ga je voor hergebruik van flessen of verzamel je die via een inzamelsysteem? Ga je voor hoogwaardig hergebruiken en accepteer je daarmee zulke hoge kosten dat je het product uit de markt prijst? Ook ten aanzien van de sociale component worden keuzes gemaakt. Biedt je werk aan mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt of wil je alleen maar super efficiënt produceren en daarmee jouw fysieke circulaire bijdrage vergroten?

Sociale aspecten zijn soms minder grijpbaar, ze zitten niet in het product en zijn lastig meetbaar te maken, en dat maakt het lastig om ter discussie te stellen. Er is echter wel veel interesse om deze kant van de circulaire economie te bevragen en onderzoeken. Het bleek in het onderzoek lastig om altijd die sociale bril op te zetten en niet terug te vallen op de vertrouwde economische en technische manier van analyseren. Dit laat alleen maar zien hoe noodzakelijk het is om de sociale aspecten van de circulaire economie ter discussie te stellen.

Gedurende het onderzoek werd ook duidelijk dat het essentieel is om circulaire economie integraal te benaderen, wat betekent dat we niet naar de verschillende aspecten apart kijken, maar juist naar het totaalplaatje. Daarnaast is het essentieel om niet alleen te kijken naar de gevolgen, maar juist ook naar de randvoorwaarden en naar de sociale, economische en fysieke aspecten als onderdeel van het proces. Waar dit voor economische en fysieke aspecten al gedaan wordt, is dat voor het sociale aspect zeker niet altijd het geval.

Een belangrijke vraag blijft hoe de circulaire economie onze dagelijkse realiteit gaat veranderen en of het inderdaad positieve gevolgen gaat hebben voor mensen. Dit rapport maakt duidelijk dat er verschillende dilemma's zijn, maar identificeert ook verschillende kansen. Wanneer we ons op tijd bewust worden van die sociale dilemma's en kansen die de circulaire economie met zich meebrengt, kan dit ons helpen om de positieve gevolgen die we voor ogen hebben ook echt te bereiken.

Johan Wempe, namens de Vrije Universiteit Amsterdam

Sabine Oude Avenhuis, namens Het Groene Brein, Community Sociaal Circulair

SAMENVATTING

In 2050 wil de Nederlandse overheid een volledig circulaire economie, een stevige ambitie waaraan een uitgebreid uitvoeringsprogramma ten grondslag ligt. In dit programma ligt de focus met name op thema's als materiaalgebruik, circulair inkopen, circulair ontwerpen en marktprikkels. Minder aandacht is er voor sociale thema's binnen de circulaire economie. Er wordt namelijk automatisch vanuit gegaan dat een circulaire economie bijdraagt bij aan een duurzamere samenleving en daarmee een positieve impact heeft op de mens. Deze assumptie wordt tot nog toe onvoldoende wordt bevraagd. Want wat zijn de implicaties van de circulaire economie voor de mens? Wat betekent de transitie bijvoorbeeld voor de toekomst van onze banen? Wat vraagt het van ons aan vaardigheden en competenties? En wat is de invloed van de circulaire economie op onze cultuur? Om te waarborgen dat het toewerken naar een circulaire economie een positieve invloed heeft op onze samenleving, dient er meer aandacht te komen voor de rol van de mens binnen de circulaire economie.

Totstandkoming

Dit rapport is ontstaan vanuit de werkgroep 'De mens als sleutel tot de circulaire economie' Deze opereert onder de paraplu van de Community Sociaal Circulair. Dit is een initiatief van Het Groene Brein en de Goldschmeding Foundation. Dit initiatief verbindt wetenschappers en praktijkdeskundigen in de ontwikkeling én toepassing van kennis over de sociale veranderingen die nodig zijn voor het waarmaken van een circulaire economie.

Bevindingen

Het onderzoek heeft in kaart gebracht welke sociale aspecten een rol spelen binnen de circulaire economie, welke dilemma's die sociale aspecten met zich meebrengen, en welke sociale kansen de circulaire economie brengt. De inzichten die het onderzoek oplevert zullen circulaire ondernemers en beleidsmakers helpen bij het maken van keuzes en het zoeken naar oplossingen voor de spanningen die de ontwikkeling van de circulaire economie kunnen belemmeren. De inzichten kunnen ook wijzen op kansen voor circulaire ondernemers om sociale waarde te creëren.

We kunnen op basis van het onderzoek drie typen van samenhang tussen enerzijds de sociale aspecten en anderzijds de fysieke en economische aspecten van de circulaire economie onderscheiden:

- **voorwaardenscheppende sociale aspecten** zoals kennis en vaardigheden: mensen die de circulaire economie vorm geven moeten over talenten beschikken en de vaardigheden hebben om zich in de problemen en mogelijkheden van anderen in de circulaire keten te verdiepen.
- **intrinsieke aspecten van circulariteit**: het repareren of refurbishen van afgedankte producten betekent dat de keten verlengd wordt (fysiek aspect), dat er economische waarde gecreëerd wordt, maar ook dat er betekenisvol werk gecreëerd wordt waarbij mensen kunnen floreren, doordat ze zich kunnen ontwikkelen en ingebed zijn in een sociale omgeving.
- **directe en indirecte sociale effecten**: zoals werkgelegenheid dat wordt ingebed in het productieproces van de circulaire economie.

Om tot de resultaten van dit rapport te komen zijn 50 experts op het gebied van circulaire economie bevraagd naar hun observaties. In drie fasen is geprobeerd om verschillende sociale aspecten te identificeren. Dit heeft geleid tot een vijftal thema's, waarbinnen concrete dilemma's en kansen zijn benoemd.

5 THEMA'S

Voor concrete dilemma's en kansen

Sociale inclusie en betekenisvol werk

Binnen dit thema gaat het met name over het in dienst nemen van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Het dilemma met betrekking tot sociale inclusie betreft werkelijke interesse in de ontwikkeling van mensen en het bevorderen van de ontwikkeling van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt enerzijds. Anderzijds betreft dit het besparen van arbeidskosten waardoor producten die in fysieke zin circulair zijn kunnen concurreren tegen lineaire producten. Kansen liggen er met name op het gebied van het vormgeven van certificeringen en trainingen waardoor medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt hun plaats in de circulaire economie op kunnen eisen.

Betrokkenheid en sociale cohesie

Sociale cohesie biedt veel kansen voor lokale betrokkenheid van consumenten. Het kan daardoor ook bijdragen aan de ontwikkeling van business modellen die vragen om een grotere betrokkenheid. Daarnaast biedt het kansen om afval lokaler in te zamelen en te hergebruiken. Dat stimuleert lokale bedrijvigheid. Op deze manier kunnen sociale cohesie en betrokkenheid bijdragen aan de ontwikkeling van circulaire economie. Het kan wellicht als randvoorwaarde dienen. Een bijkomend voordeel van lokale betrokkenheid en het ontwikkelen van een lokale economie is dat burgers in hun eigen regio kunnen blijven werken en dat hierdoor de lokale gemeenschap kan floreren. Zo kan er ook een lokale cultuur en meer betrokkenheid ontstaan als gevolg van de circulaire economie. Een dilemma met betrekking tot lokale betrokkenheid gaat over enerzijds het ontwikkelen van een lokaal florerende economie en anderzijds opschaling buiten de lokale economie. Een ander dilemma gaat over het verschil tussen believers en non-believers. Wanneer je ervoor kiest om niet iedereen mee te nemen in de transitie kan het juist ook leiden tot een mindere mate van betrokkenheid en sociale cohesie. Het gaat dus om een dilemma om door te gaan of een pas op de plaats te maken.

Internationale ontwikkelingen

Op het gebied van internationale ontwikkelingen zijn een aantal fundamentele dilemma's te ontdekken. Allereerst bestaat er een dilemma over de ontwikkeling van banen in de westerse landen en het verdwijnen van banen in lageloonlanden. Waarom is een baan hier belangrijker dan elders? Daarnaast gaat het ook over een dilemma met betrekking tot de toevoer van tweedehands producten naar niet-westerse landen, waar de eerstehands producten onbetaalbaar zijn, en de grotere vraag naar de tweedehands producten in de westerse wereld. Tot slot bestaat er een dilemma met betrekking tot de lokale informele economieën die door de circulaire economie kunnen verdwijnen als er te veel (complexe) eisen gesteld worden aan producten. Binnen dit thema liggen er met name kansen om randvoorwaarden te scheppen en oplossingen voor deze dilemma's in te bedden in de (productie) processen.

Ondernemerschap

Hier gaat het om de spanning tussen duurzame, circulaire idealen en impact door schaal. Ook gaat het om het stimuleren van creativiteit versus de wenselijkheid van een grote variëteit aan kleinschalige oplossingen. Een centrale vraag is hoe de idealen van de circulaire economie gewaarborgd kunnen worden en hoe de circulaire economie tegelijkertijd op een pragmatische manier kan groeien. Ondernemers zien daarbij met name kansen in het aangaan van samenwerkingen waarbij duurzame waarden centraal worden gezet. De circulaire economie is gebaat met de inzet en creativiteit van ondernemers die dit soort kansen zien. Dit kan als randvoorwaarde dienen, maar ook ingebed worden in het proces.

Innovatie en groei

Dit is mogelijk het meest fundamentele vraagstuk dat ook in de andere thema's doorsijpelt. De oorzaak van de grote duurzaamheidsvraagstukken schuilt in belangrijke mate in het neo-liberale marktdenken dat achter de huidige economie schuil gaat. Het lineaire model gaat uit van efficiëntie en kostenbesparingen door schaal productie, globale ketens en internationale concurrentie. Dat leidt tot het bij voorkeur inzetten van 'virgin' grondstoffen (zolang de milieukosten niet integraal worden meegenomen in de prijs van het product) en tot een afvalberg. Enerzijds een fysieke afvalberg, maar ook het afdanken van menselijk kapitaal omdat arbeid wordt gezien als kostenpost waarop bezuinigd kan worden. Dit heeft als gevolg dat onveilige en onwenselijke arbeidsomstandigheden langzaam te laten verdwijnen als gevolg van de circulaire economie. Ook hier liggen kansen voor de circulaire economie om randvoorwaarden te stellen die ervoor zorgen dat menselijk kapitaal niet zomaar afgedankt wordt. Een ander dilemma wordt gevormd door de nadruk op schaalproductie versus de lokale betrokkenheid bij leveranciers en afnemers en het bevorderen van een lokale economie hinderen. Het zoeken naar verbanden en synergieën tussen doelstellingen vanuit het integrale vertrekpunt van circulariteit kan bijdragen aan het vinden van creatieve en innovatieve oplossingsrichtingen.

Conclusie

Het onderzoek maakt een groot aantal sociale dilemma's zichtbaar. Een aantal daarvan betreft sociale aspecten die meer in de sfeer van de randvoorwaarden liggen, andere zijn de consequentie van fysieke of economische circulariteit. Een aantal dilemma's raken de intrinsieke aspecten van circulariteit.

Van groot belang is dat, door dat we het sociale aspect als intrinsiek aspect van circulariteit begrijpen, het begrip circulaire economie verbreden tot "integrale circulariteit". Hierbij gaat het om behoud en toename van alle waarde, zowel fysieke en economische waarde als sociale waarde. Het onderzoek toont aan dat het verband tussen het sociale aspect enerzijds en de fysieke en economische component anderzijds wordt herkend en dat het wenselijk en mogelijk is het begrip circulaire economie te verbreden tot integrale circulariteit of "inclusieve circulaire economie".

INHOUD

INTRODUCTIE	7
EEN SOCIALE CIRCULAIRE ECONOMIE	8
AANPAK	9
THEMA 1: SOCIALE INCLUSIE EN BETEKENISVOL WERK	12
THEMA 2: SOCIALE COHESIE	14
THEMA 3: INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN	16
THEMA 4: ONDERNEMERSCHAP	18
THEMA 5: INNOVATIE EN GROEI	20
CONCLUSIE	23
CON	

INTRODUCTIE

Nederland volledig circulair in 2050: een stevige ambitie waaraan een uitgebreid uitvoeringsprogramma vorm geeft. Het merendeel van het onderzoek rondom de circulaire economie is gericht op fysieke processen, technologie en design. Minder aandacht is er voor de sociale dimensie van de circulaire economie: sociale gevolgen, voorwaarden en misschien zelfs als integraal onderdeel van de circulaire economie.

Een circulaire economie draagt bij aan een duurzamere samenleving en heeft daarmee een positieve impact op de mens. Althans, dat is de dominante assumptie. Een assumptie die tot nog toe onvoldoende wordt bevraagd. Want wat zijn de implicaties van de circulaire economie voor de mens? Wat betekent de transitie bijvoorbeeld voor de toekomst van onze banen? Wat vraagt het van ons aan vaardigheden en competenties? En wat is de invloed van de circulaire economie op onze cultuur? Om te waarborgen dat een circulaire economie een positieve invloed heeft op onze samenleving, dient er meer aandacht te komen voor de rol van de mens binnen de circulaire economie. Het is bovendien essentieel om deze vragen tijdig te stellen zodat sociale overwegingen worden meegenomen in het vormgeven van deze nieuwe economie.

Dit rapport is opgezet door de werkgroep 'De mens als sleutel tot de circulaire economie' van de community Sociaal Circulair. De community is een initiatief van Het Groene Brein en de Goldschmeding Foundation. Dit initiatief verbindt wetenschappers en praktijkdeskundigen in de ontwikkeling én toepassing van kennis over de sociale veranderingen die nodig zijn voor het waarmaken van een circulaire economie. De subgroep 'De mens als sleutel tot de circulaire economie' zet zich in om sociale dilemma's binnen de circulaire economie hoger op de wetenschappelijke en bestuurlijke agenda te krijgen.

Dit rapport beschrijft vijf sociale thema's waarbinnen diverse sociale dilemma's en kansen voor de circulaire geïdentificeerd worden. Het rapport gaat eerst dieper in wat een sociale circulaire economie is en welke rol de sociale component aan kan nemen. Daarna leggen we kort uit hoe het onderzoek tot stand is gekomen en worden de eerste dilemma's gepresenteerd die het vertrekpunt van de het onderzoek vormen. Daarna gaan we aan de hand van vijf thema's dieper in op specifieke sociale dilemma's en kansen binnen de circulaire economie.

EEN SOCIALE CIRCULAIRE ECONOMIE

In de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken over circulariteit heeft de afgelopen jaren een verbreding plaatsgevonden. Eerst werd er met name gekeken naar het fysieke aspect van circulariteit vanuit de Cradle-to-Cradle benadering. Nu komt er steeds meer aandacht voor wetenschappelijk onderzoek naar de economische kant, zoals in het geval van business modellen. Recentelijk komt er ook mondjesmaat meer aandacht voor wetenschappelijk onderzoek naar de sociale component van circulariteit. Dit onderzoek is vaak met name gericht op de toekomst van werk. Minder aandacht is er voor een bredere sociale benadering. In hoeverre is een circulaire economie ook een inclusieve economie? Het besef ontstaat dat fysieke en economische circulariteit onbedoelde nadelige effecten kan hebben voor sociale aspecten zoals het verlies van praktisch geschoold werk. Anderzijds kan de circulaire economie juist ook kansen bieden die bijdragen aan het oplossen van sociale vraagstukken, zoals het behoud van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

De recent verschenen Integrale Circulaire Economie Rapportage (ICER)¹ van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) onderkent de relevantie van de sociale aspecten voor de ontwikkeling van de circulaire economie. Daarnaast beaamt de rapportage dat er niet alleen vrijwel geen onderzoek naar wordt gedaan, maar dat er ook in de beleidsvorming nog nauwelijks rekening wordt gehouden met de sociaal-economische gevolgen van de transitie naar de circulaire economie. De rapportage ziet de socio-economische aspecten vooral als een (neven)effect. Dat wil zeggen dat de ICER zich richt op de effecten van de fysieke activiteiten van de circulaire economie, zoals banen, gezondheid en leveringsrisico's. De sociale component als randvoorwaarde of als intrinsiek aspect van de circulaire economie blijft buiten beschouwing. De vraag is hoe verschillende kansen en dilemma's aansluiten op deze rollen van het sociale aspect.

DE ROL VAN DE SOCIALE COMPONENT

De sociale component in de circulaire economie kan drie rollen aannemen:

- **voorwaardenscheppende sociale aspecten** zoals kennis en vaardigheden: mensen die de circulaire economie vorm geven moeten over talenten beschikken en de vaardigheden hebben om zich in de problemen en mogelijkheden van anderen in de circulaire keten te verdiepen.
- **intrinsieke aspecten van circulariteit**: het repareren of refurbishen van afgedankte producten betekent dat de keten verlengd wordt (fysiek aspect), dat er economische waarde gecreëerd wordt, maar ook dat er betekenisvol werk gecreëerd wordt waarbij mensen kunnen floreren, doordat ze zich kunnen ontwikkelen en ingebed zijn in een sociale omgeving.
- **directe en indirecte sociale effecten**: werkgelegenheid als gevolg van het gekozen fysieke proces (refurbishing of reparatie) en het gehanteerde business model, dat kan positief zijn, maar mogelijk ook negatief.

AANPAK

Om tot de resultaten van dit onderzoek te komen zijn vijftig experts op het gebied van circulaire economie bevroegd over hoe zij aankijken tegen diverse dilemma's in de circulaire economie. De experts die we hebben benaderd zijn circulaire ondernemers, praktijkdeskundigen en wetenschappers.

Het onderzoek is opgezet volgens het voorbeeld van de Delphi-methode. Dit is een onderzoeksmethode waarbij de mening van een aantal experts wordt gevraagd over een onderwerp waarover geen consensus bestaat. Door de antwoorden van andere deskundigen (anoniem) terug te koppelen, wordt in een aantal rondes geprobeerd consensus te bereiken. In dit onderzoek werden de experts gedurende drie rondes bevroegd.

In het volgende deel van het rapport introduceren we eerst de verschillende dilemma's die geïnventariseerd zijn gedurende de eerste ronde. Welke sociale dilemma's worden er daadwerkelijk herkend in de circulaire economie? Vervolgens zijn deze dilemma's onderverdeeld in vijf thema's waarin concrete dilemma's en kansen worden belicht.

Inventarisatie: de experts is een breed scala aan sociale dilemma's voorgelegd met de vraag in hoeverre het sociale aspect wel of niet bij kan dragen aan de circulaire economie. Daarbij zijn zij ook gevraagd om voorbeelden te geven van organisaties die op dit moment het sociale aspect al met de circulaire economie verbinden.

Dilemma's in de praktijk: Aan de hand van vier praktijkcases werden de dilemma's dieper ontleed. Op basis van de analyse van deze cases kregen we meer inzicht in deze dilemma's en welke mechanismen ertoe leiden dat er spanningen bestaan.

Van dilemma naar thema: Na de tweede ronde werd duidelijk dat dilemma's en kansen die de verschillende experts herkenden zich toespitsen rond vijf thema's. Deze vijf thema's vormden vervolgens het onderwerp van vijf panelsessies waarin een dieper begrip van de verschillende thema's ontstond.

SOCIALE DILEMMA'S

Om tot verschillende dilemma's te komen werden in fase 1 elf stellingen voorgelegd aan de verschillende experts. Deze elf stellingen zijn een uitkomst van deskresearch en deels ingegeven door de ICER en het Metabolic.² Beiden onderkennen al verschillende sociale thema's onderkennen. Daarnaast wordt er verwezen naar social enterprises wanneer men schrijft over de sociale component van de circulaire economie. Dit is aangeduid als de 'social circular economy'.³ Experts werd gevraagd in hoeverre zij het verband, dat in de stelling wordt geschetst, zagen en om hun observatie toe te lichten.

11 STELLINGEN RONDOM SOCIALE DILEMMA'S

1. Circulair werken leidt tot **betere werkomstandigheden en betekenisvol werk**
2. Circulair werken bevordert **ondernemerschap en intrapreneurschap** (ondernemerschap tonen in een organisatie)
3. Circulair werken leidt tot meer **sociale inclusie** (inzet van medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt, diversiteit)
4. Circulair werken leidt tot meer sociale cohesie (ertoe dat mensen zich in een buurt of regio zich sterker met elkaar verbonden voelen)
5. Circulair werken leidt tot een grotere **gelijkheid en (internationale) rechtvaardigheid**
6. Circulair werken leidt tot een grotere **betrokkenheid van consumenten** bij de productie.
7. Circulair werken leidt tot meer **verantwoord consumeren** (mensen zullen duurzamer met hun producten omspringen).
8. Circulair werken leidt tot meer **efficiency** (innovatie)
9. Circulair werken leidt tot meer **economische groei**
10. Circulair werken leidt tot meer **banen**.
11. Circulariteit en **automatisering en de inzet van robots** zullen elkaar onderling versterken.

² Metabolic (2019), *The seven pillars of the circular economy*, <https://www.metabolic.nl/news/the-seven-pillars-of-the-circular-economy/>

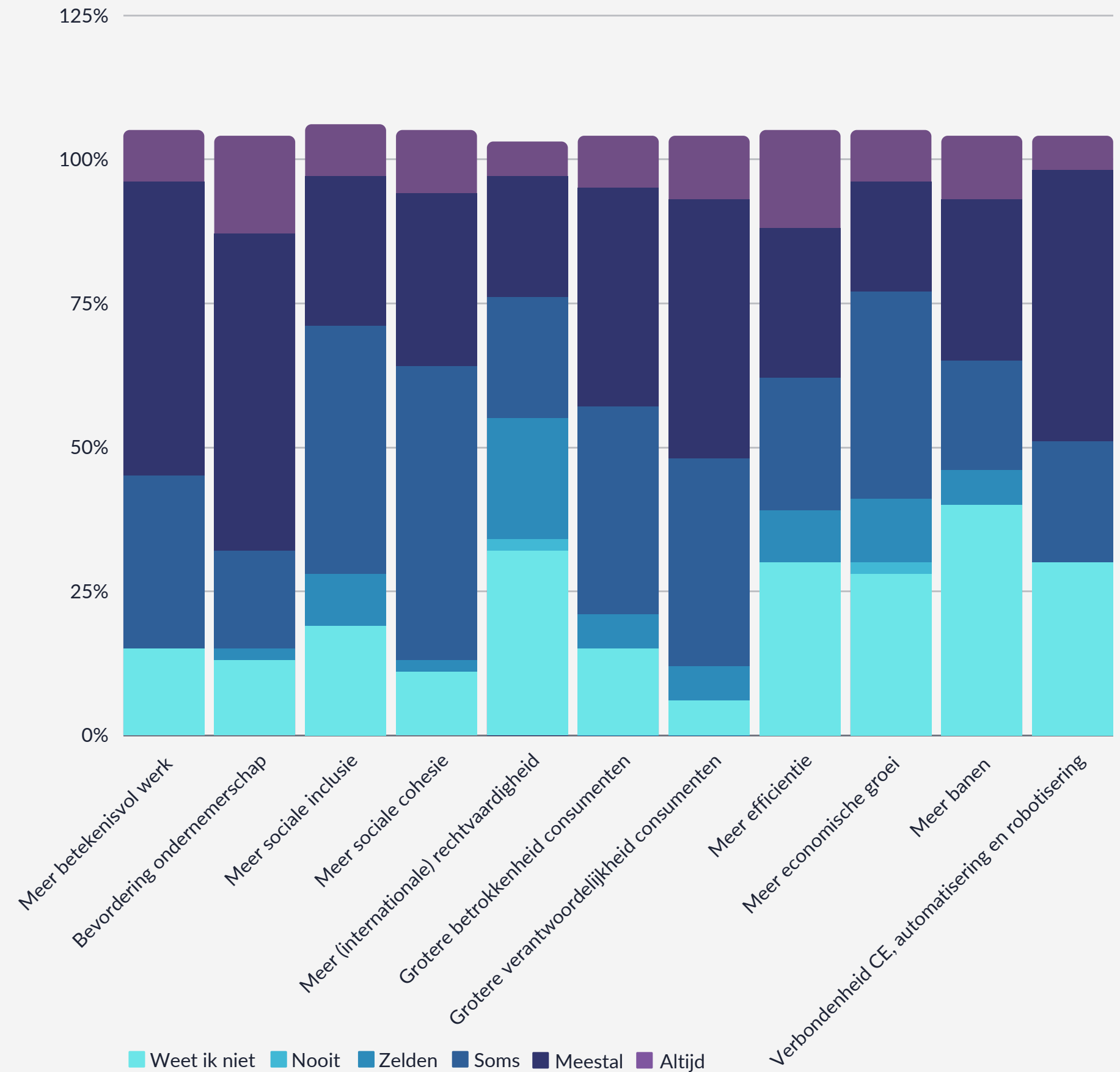
³ Social Circular Economy, *Social Circular Economy – opportunities for people, planet and profit*. (2017), <http://www.socialcirculareconomy.com/news>

De grafiek hiernaast laat zien dat er een aantal stellingen zijn die veel herkenning oproepen, maar ook stellingen die veel onduidelijkheid oproepen. Het lijkt duidelijk dat een circulaire economie zal leiden tot meer betekenisvol werk en betere werkomstandigheden. Ook verwachten de experts dat de circulaire economie zal leiden tot meer ondernemerschap. Verder valt op dat een circulaire economie niet direct gaat leiden tot meer sociale inclusie. Ook gaat een circulaire economie volgens de experts niet direct leiden tot meer sociale cohesie, daar zijn meer voorwaarden aan verbonden. De meeste verdeeldheid lijkt te bestaan over de vraag of de circulaire economie gaat leiden tot meer gelijkheid en internationale rechtvaardigheid, meer efficiëntie, meer economische groei en meer werkgelegenheid. Over de rol van de consument lijkt consensus te bestaan. Een circulaire economie zal waarschijnlijk leiden tot meer verantwoorde consumptie en betrokkenheid.

De eerste fase van het onderzoek bracht elf stellingen en bijbehorende dilemma's naar boven. Op basis van de observaties van de experts op deze stellingen en de toepassing van deze stellingen op concrete praktijkcases zijn vijf thema's naar boven gekomen, waarbinnen concrete sociale dilemma's en kansen voor de circulaire economie benoemd kunnen worden:

- Sociale inclusie en betekenisvol werk in de circulaire economie;
- Sociale cohesie en betrokkenheid in de circulaire economie;
- Internationale en lokale circulaire economie;
- Ondernemerschap in de circulaire economie;
- Innovatie en groei in de circulaire economie.

Deze thema's worden in de volgende hoofdstukken van het rapport verder uitgediept.

THEMA 1: SOCIALE INCLUSIE EN BETEKENISVOL WERK

Binnen het onderwerp sociale inclusie en betekenisvol werk is met name aandacht voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt die in de huidige economie niet mee kunnen komen en daarom uitvallen. Veel experts zien binnen de circulaire economie kansen om die uitval te voorkomen, maar er is ook terughoudendheid over deze verwachting; niet alle experts zien deze kans als een logisch gevolg van de transitie naar een circulaire economie. Wel denkt een overgrote meerderheid van de experts dat de circulaire economie bij zal dragen aan het creëren van betekenisvol werk. Concrete kansen en dilemma's op het gebied van sociale inclusie en betekenisvol werk bevinden zich met name binnen drie dimensies: Mentale eigenschappen van stakeholders, het verdienmodel en de aard van het werk.

Mentale eigenschappen van stakeholders

De juiste motivatie en kennis bij de stakeholders bieden kansen voor sociale inclusie. Veel experts gaven aan dat circulaire en sociale motivatie bij elkaar horen of meenden dat ondernemers dit zelf ook gelinkt aan elkaar zien. In sommige gevallen wezen experts echter op een mogelijk conflict in motivaties. Als je aan circulariteit doet vanuit een overwegend groene, commerciële of hippe motivatie, dan betekent dat niet direct dat er een link is met sociale inclusie. Het volgt elkaar niet automatisch op. Daarnaast moeten ook klanten begrip hebben voor medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt die wellicht anders handelen dan dat ze gewend zijn. Een dilemma dat daarbij komt kijken kan

gaan over welke service jouw klanten verwachten en welke service je als ondernemer wilt leveren. Het biedt echter ook kansen om meer integratie te bewerkstelligen. De combinatie van circulariteit en sociale inclusie lijkt ook af te hangen van kennis. De experts gaven aan dat circulaire ondernemers niet altijd de expertise hebben die sociale ondernemers wel hebben om sociale inclusie en circulaire economie aan elkaar te verbinden. Daardoor blijven soms ook kansen liggen voor sociale inclusie.

Een ander mogelijk dilemma is dat er te veel stakeholders betrokken worden bij de sociale circulariteit. Dan loop je ook de kans om stakeholders aan te trekken die niet de juiste motivatie of kennis hebben om sociale inclusie mogelijk te maken. Een voordehand liggende oplossing is dat deze kennis aangeleerd wordt, maar hoe spreek je tot de motivatie van stakeholder om meer inclusief te zijn? Hier ligt geen directe oplossing, al valt er te denken in de richting van een verdienmodel.

Verdienmodel

Een goed verdienmodel voor sociale inclusie kan ondernemers wellicht motiveren om inclusiever te ondernemen. Het inzetten van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt lijkt een positief effect te hebben op het verdienmodel. Dit positieve effect voor het verdienmodel lijkt met name voort te komen uit de subsidies die hieraan vast hangen. Daar komen echter diverse dilemma's bij kijken.

Sommige experts stelden dat het inzetten van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt voordeliger kan zijn en soms zelfs noodzakelijk is om circulair werken mogelijk te maken. De subsidies die bedrijven ontvangen voor de inzet van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt is daarvoor een belangrijke factor. Er zijn ook experts die deze vorm van sociale inclusie als onwenselijk zien. Mede omdat het op de lange termijn niet haalbaar zou zijn om afhankelijk te zijn van subsidies.

Subsidie voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt zou dus op korte termijn kunnen leiden tot een geschikt verdienmodel en daarmee is het een goede motivator voor een sociaal inclusieve houding. Op de lange termijn wordt dat echter niet als financieel houdbaar gezien en kan het opschaling zelfs in de weg staan omdat het productieproces bijvoorbeeld een langere tijd in beslag neemt. De juiste motivatie om sociaal inclusief te zijn is ook op de lange termijn van groot belang. Een dilemma hierbij is de motivatie op de lange termijn versus het rendabel maken van je onderneming op de korte termijn

Aard van het werk

Andere dilemma's en kansen spelen op het vlak van het aard van het werk. Verschillende experts gaven aan dat circulariteit soms praktisch geschoold of makkelijk werk vereist, anderen stelden juist dat het complex of technisch werk vereist. Om die redenen gaat circulariteit wel of net niet samen met sociale inclusie. Experts gaven echter ook aan dat sociale inclusie een andere manier van het vormgeven van werk vraagt. Het werk zou juist zo vormgegeven moeten worden dat het mogelijk wordt voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt deel te laten nemen aan het

arbeidsproces. Dit biedt kansen voor de circulaire economie om randvoorwaarden te stellen. Het kan echter ook kansen bieden als gevolg van de circulaire economie. Een dilemma dat speelt is de vraag of werk dat geautomatiseerd kan worden, betekenisvol is voor iemand met een afstand tot de arbeidsmarkt. Enerzijds wil je iemand de mogelijkheid geven voor werk, anderzijds is dat werk misschien weinig uitdagend of afwisselend. Doe je iemand dan een plezier met dat werk? Hier ligt ook een kans voor de circulaire economie om betekenisvolle banen te creëren. Deze betekenisvolle banen kunnen wellicht gecreëerd worden door een manier te vinden om mensen zonder formeel diploma te laten doorgroeien door de ervaring die ze opdoen tijdens het werk. Dit kan leiden tot een vorm van kwalificering of certificering waarmee zij door kunnen groeien.

Conclusie

Bedrijven die op dit moment de circulaire economie vormgeven herkennen het belang van sociale inclusie, maar circulariteit en sociale inclusie lijken soms lastig te combineren. Bijvoorbeeld omdat stakeholders niet gemotiveerd zijn, omdat subsidies geen duurzaam verdienmodel zijn, of omdat hoogwaardig werk toch opgeleide mensen vereist. Aan de andere kant bieden sociale inclusie en betekenisvol werk enorme kansen voor de circulaire economie. Het kan voorwaardenscheppend zijn door bijvoorbeeld certificeringen te ontwikkelen die praktische vaardigheden laten zien die nodig zijn om werkzaam te zijn in de circulaire economie. Ook kan sociale inclusie en betekenisvol werk diverse positieve gevolgen hebben voor minder uitval van mensen in de circulaire economie. Zo kan de circulaire economie op alle fronten rond komen. De dilemma's rondom motivatie, het verdienmodel en de aard van het werk moeten daarvoor echter wel met zorg worden bekeken.

THEMA 2: SOCIALE COHESIE

Sociale cohesie gaat over in hoeverre mensen zich met elkaar verbonden voelen. Dit hangt samen met het veronderstelde lokale karakter van de circulaire economie. Een circulaire economie zou automatisch ook lokaler zijn. Daarnaast zou een circulaire economie bij kunnen dragen aan een sociaal verantwoordelijkheidsgevoel in de buurt. Een groot deel van de experts ziet ook dat er mooie kansen liggen voor de circulaire economie, maar zij zien ook dilemma's binnen dit thema. Deze splitsen zich uit op twee punten: de lokale circulaire economie en het zogenaamde buurtgevoel.

Een lokale circulaire economie

Veel experts brengen een circulaire economie in verband met lokaal hergebruik van grondstoffen ("urban mining") en de lokale productie van circulaire producten en diensten (o.a. "urban farming", "Herenboeren", etc.). Daarmee wordt lokale werkgelegenheid, consumptie en betrokkenheid behouden. Die betrokkenheid biedt kansen voor bijvoorbeeld de ontwikkeling van Product-As-A-Service(PAAS)-modellen. Lokale productie en consumptie voorkomt transport en draagt bij aan het ontwikkelen van een lokale economie. Daarmee wordt ook lokale werkgelegenheid ontwikkeld. Daarnaast draagt een grotere lokale betrokkenheid en focus ook bij aan een lokale cultuur. Gerelateerd hieraan is dat het lokale karakter als meer persoonlijk wordt gezien. Ook controle over de keten en vertrouwen in je partners waarvan je ziet hoe ze werken vormen een belangrijk kans voor de circulaire economie op het gebied van sociale cohesie. Een circulaire economie is echter lang niet altijd lokaal en er zijn nog genoeg

globale waardeketens die niet gemakkelijk naar een lokaal systeem om te buigen zijn. Dit is dan ook een belangrijk dilemma voor veel ondernemers. Wil ik klein en lokaal zijn of wil ik groeien en daarbij opschalen in een globale waarde keten? Ook binnen het thema van ondernemerschap en het thema innovatie en groei speelt dit dilemma. Daarnaast biedt het een belangrijke kans om te kijken hoe de globale en lokale keten elkaar juist kunnen versterken in plaats van langs elkaar te bewegen. Het biedt een kans om lokaal en globaal te zijn in plaats van één van de twee.

Circulaire economie in de buurt

Een andere dimensie van sociale cohesie in de circulaire economie is de rol die de buurt of wijk en de bewoners kunnen spelen. Verschillende experts denken dat de circulaire economie leidt tot een gedeeld "goed" doel en dat dit zorgt ook voor een gevoel van verbondenheid. Niet alleen tussen mensen onderling, maar ook tussen mensen en hun omgeving, een mooie kans voor de circulaire economie. Meer algemeen wordt de circulaire economie als iets motiverends gezien. Op deze manier hangt sociale cohesie ook samen met betekenisvol werk en sociale inclusie. De organisatie van een meer lokale economie zorgt er daarnaast voor dat mensen dichterbij hun werk wonen. Hierdoor kan de lokale gemeenschap en kan circulariteit sociale cohesie in een buurt zorgen. Het kan vrijwilligerswerk stimuleren en bijdragen aan de ontwikkeling van een meer lokale cultuur. Er schuilt echter ook een belangrijk dilemma in die sociale cohesie in de buurt of de wijk. Sommige experts voorzagen dat de circulaire economie een splijtzwam kan worden tussen

zogenaamde believers en non-believers van de circulaire economie. Ga je in dat geval door op je koers om circulaire economie door te voeren, zonder de non-believers mee te nemen, of maak je een pas op de plaats om hen achter je te krijgen? Dit laatste zou sociale cohesie bevorderen, maar bij de eerste optie loop je de kans op een tegengesteld effect.

Conclusie

Sociale cohesie biedt verschillende kansen voor de circulaire economie. Onder andere door lokaal niveau te opereren en daarmee meer verbondenheid te creëren en het persoonlijke karakter naar boven te brengen. Het biedt daarmee ook kansen voor meer betrokkenheid van consumenten, wat de ontwikkeling van PAAS modellen kan stimuleren. Daarnaast biedt sociale cohesie mogelijkheden om tot een gedeeld doel te komen. Hiermee zou circulaire economie met een grotere groep mensen bereikt kunnen worden. Ook kan de circulaire economie zorgen voor een grotere verantwoordelijkheid in de buurt. Wanneer de transitie naar de circulaire economie echter wordt doorgezet zonder acht te slaan op zogenaamde non-believers, kan het juist een slechtere sociale cohesie tot gevolg hebben. Dat zou kunnen betekenen dat sociale cohesie ook een randvoorwaarde voor circulaire economie moet zijn.

THEMA 3: INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN

Het thema internationale ontwikkelingen gaat over de gevolgen die een circulaire economie in Nederland kan hebben voor (niet-westerse) productie-economieën. Experts lijken te twifelen of de ontwikkeling van een circulaire economie positief uitpakt voor landen waar nu veel productie plaatsvindt en zien nog niet welke gevolgen (positief of negatief) dit kan hebben. Het is niet onbelangrijk om te kijken naar de gevolgen van de ontwikkeling van met name een lokale circulaire economie voor landen die juist afhankelijk zijn van productie en handel met westerse landen. Er is sprake van een drietal aspecten die relevant zijn voor het beoordelen van de internationale (sociale) impact van de transitie naar een circulaire economie: de gevolgen van een grotere lokale circulaire productie in westerse landen, de gevolgen voor informele economieën en de benutting van afvalstromen.

Lokale circulaire productie in westerse landen

De ontwikkeling van een circulaire economie kan leiden tot internationale onrechtvaardigheid en dat brengt verschillende dilemma's met zich mee. De circulaire economie zet zich af tegen de gangbare lineaire economie. Deze stoelt vooral op grootschalige productie, globale handelsstromen en internationale concurrentie. De lineaire economie heeft er toe geleid dat veel productie naar de landen is verschoven waar sprake is van goedkope arbeidskrachten. Dat gaat veelal gepaard met slechte en onveilige arbeidsomstandigheden, kinderarbeid en vormen van dwangarbeid. De gangbare manier van denken was dat bij het ontwikkelen van de (lineaire) economie de welvaart

zou toenemen en daarmee ook de aandacht voor de sociale omstandigheden. Ook zou internationale druk, onder andere doordat consumenten in de westerse landen de sociale omstandigheden in hun koopbeslissingen meenemen, een corrigerend mechanisme kunnen vormen. Dit is echter weinig tot niet het geval geweest. Hier is een kans voor de circulaire economie weggelegd als consumenten zich daadwerkelijk meer bewust worden van het productieproces en zich daartoe meer betrokken voelen.

Wanneer ten gevolge van de transitie naar de circulaire economie werk zal verplaatsen naar de rijkere westerse landen kan dit leiden tot het verdwijnen van banen in de landen waar nu de massaproductie plaatsvindt, met alle problemen van dien. Waarom zijn banen in lokale westerse economieën die dankzij lokale circulariteit ontstaan belangrijker dan banen in de lagelonenlanden?

De (informele) economie in lagelonenlanden

De lokale economie in lagelonenlanden heeft veelal het karakter van een informele economie. Deze heeft al kenmerken van een circulaire economie. Echter kan deze ook wegvallen wanneer zij mee moeten draaien in de regelgeving van de formele circulaire economie. Een voorbeeld dat hierbij wordt aangehaald is het productpaspoort. Omdat de westerse landen eisen gaan stellen aan producten binnen de circulaire economie, door bijvoorbeeld product paspoorten, wordt het moeilijk voor kleine partijen in de informele economie om daarin mee te gaan en aan westerse landen te leveren. Dit kan ertoe leiden

dat de informele economie in lageloonlanden onder druk komt te staan. Enerzijds gaat het hier dus om eisen aan de producten in de circulaire economie om (onder andere) veiligheid te borgen, anderzijds gaat het om het verdwijnen van banen in de informele economie omdat die economie niet mee kan doen aan die gestelde eisen.

Goedkope grondstoffen en consumentenproducten

Een derde vraagstuk betreft het hergebruik van tweedehands producten en gerepareerde producten. Veel van de producten die niet meer in de westerse landen verkocht kunnen worden gaan naar landen in Oost-Europa, het Midden-Oosten, Azië, Afrika en Zuid Amerika. Dat betreft o.a. kleding en bijvoorbeeld afgedankte en gerepareerde ICT-apparatuur. Het effect van het hergebruik van afgedankte producten in de rijkere westerse landen zal leiden tot het verminderen van de toestroom van goedkopere tweedehands producten naar lageloonlanden.

Een laatste dilemma ten gevolge van de transitie naar een circulaire economie betreft de export van bijvoorbeeld afgedankte ICT-producten. Feitelijk gaat het om (deels) goedkoop dumpen van afval met alle milieugevolgen van dien. Wanneer ICT producten een tweede leven krijgen in lageloonlanden biedt dit kansen voor de ontwikkeling van de circulaire economie. Het is echter wel zaak dat op de locatie daar de mensen de mogelijkheden krijgen om de apparatuur te repareren én dat er sprake is van een verantwoorde verwerking van het afval aan het einde van de levensduur van het product.

Enkele praktijkdeskundigen geven echter wel aan dat zij opgeslokt worden door de dagelijkse praktijk, waardoor het een grote opgave is om ook de gevolgen voor de

internationale arbeidsmarkt mee te wegen. Een begrijpelijk standpunt en voer voor een ingewikkeld dilemma: wie heeft de verantwoordelijkheid over welk (sociale) stukje van de keten?

Conclusie

Wanneer het gaat over dilemma's op het gebied van internationale ontwikkelingen moeten we denken aan het verdwijnen van lokale en informele economieën door harde eisen aan circulaire producten, sociale gevolgen voor arbeiders uit lagelonenlanden, de toestroom van goedkopere tweedehands producten naar lagelonenlanden, maar ook de toevoer van 'afval' naar deze landen. De dilemma's kunnen alleen alleen opgelost worden door de ontwikkeling van een lokale circulaire economie in lagelonenlanden. Wanneer deze ontwikkeling gelijke tred houdt met de ontwikkeling van een lokale circulaire economie in westerse landen zal de overgang zonder grote sociale gevolgen mogelijk zijn. Pas dan is er plaats voor mogelijke kansen op het gebied van internationale ontwikkelingen. Het is van belang om deze dilemma's in acht te nemen, maar ook om te kijken waar de verantwoordelijkheid ligt. Dat zal soms pijnlijke situaties opleveren waarvoor internationaal aandacht moet zijn en wederzijdse steun gerealiseerd moet worden. Geleidelijkheid is hiervoor belangrijk. Ook is het van groot belang dat kennis tussen westerse landen en lagelonenlanden over deze transitie wordt uitgewisseld.

THEMA 4: ONDERNEMERSCHAP

Ondernemerschap heeft een belangrijke plaats in de circulaire economie. Het vormt één van de belangrijkste voorwaarden voor mensen die de circulaire economie tot een succes kunnen brengen. Het wordt gezien als een essentiële eigenschap dat belangrijke vaardigheden met zich meebrengt. Daarnaast wordt ondernemerschap gezien als een gevolg van de circulaire economie omdat het mensen aanzet tot het anders inrichten van een bedrijf. Met name de overstap naar een circulaire manier van werken vraagt volgens experts om ondernemerschap omdat het vraagt om innovatie en creativiteit die ondernemers vaak bezitten. Tot slot werden er ook randvoorwaarden genoemd voor het bestaan van een relatie tussen ondernemerschap en circulair werken. Intrapreneurship zou bijvoorbeeld bevorderd kunnen worden indien de bedrijfscultuur dialoog en bottom-up communicatie stimuleert.

Idealistische circulaire ondernemers

Circulaire ondernemers worden voornamelijk gedreven vanuit idealisme. Dit zorgt er echter vaak voor dat er een mindere drijfveer is om te groeien met hun onderneming. Gelukkig past het idee van “degrowth” goed bij de circulaire economie, maar het gevaar bestaat dat het aandeel van de economie dat circulair is, gestaag groeit. Sommige deelnemers van het onderzoek denken dat het idealisme van ondernemers een versnelling naar de circulaire economie zelfs in de weg kan staan omdat ze daarin pragmatisme verliezen. Hier volgt een dilemma uit: We hebben circulaire ondernemers nodig die idealistisch zijn en de circulaire randvoorwaarden in acht nemen, maar we hebben ook ondernemingen nodig die juist kunnen groeien om het circulaire deel van de economie te vergroten.

Verschillende stakeholders, verschillende motivaties

Een tweede uitdaging die volgt op de idealistische motivatie van circulaire ondernemers is dat investeerders die nodig zijn voor de transitie vaak een andere motivatie hebben die niet strookt met de idealistische motivatie van de circulaire ondernemer. Het is nog moeilijk om winstgevende business modellen te ontwikkelen en volgens deelnemers aan het onderzoek is een case geen succes case wanneer het geen rendabel businessmodel heeft. In de praktijk komt het er toch vaak op neer dat er meer lange termijn denken noodzakelijk is voor circulair ondernemerschap omdat circulaire businessmodellen op korte termijn weinig of geen winst opleveren. Dit kan vervolgens leiden tot frictie met stakeholders, zoals investeerders, die vaak meer gericht zijn op de korte termijn. Hier komt wederom een dilemma kijken dat gericht is op motivatie van de stakeholders versus groei. Deze andere manieren van denken leiden tot kansen om stakeholders te overtuigen van de noodzaak van de circulaire economie.

Een systemisch perspectief op de transitie

Ondernemers denken dat ze de circulaire economie niet alleen kunnen versnellen door met hun onderneming te groeien, maar juist ook door een inspiratie te zijn voor andere marktpartijen om meer circulair te gaan werken. Dit zou betekenen dat ketensamenwerking de circulaire economie kan versnellen. Een mooie kans, maar hier komt ook een dilemma bij kijken. Om circulaire business modellen te ontwikkelen is vaak ketensamenwerking nodig. Ketenpartners hebben echter niet altijd dezelfde duurzame

drijfveren als circulaire ondernemingen. Circulaire ondernemers moeten dus concessies doen omdat het in de praktijk niet mogelijk is om alles in eigen hand houden. Volgens verschillende experts is er dan ook een andere mindset nodig, waarbij meer wordt gekeken vanuit een systemisch perspectief en samenwerking over grenzen van afdelingen, organisaties en sectoren heen. Er liggen behoorlijk wat obstakels om ketenpartijen mee te nemen, maar het biedt ook kansen om ketenpartners te helpen om een overstap te maken naar een meer circulair model en daarmee de integrale circulaire processen vorm te geven.

Naast dat ketenpartners andere drijfveren hebben zijn ze vaak nog niet ingericht op een circulaire manier van werken. Volgens een ondernemer liggen daar behoorlijk wat obstakels om grote partijen mee te nemen omdat zij niet ingericht zijn op het circulaire of duurzame ondernemen. Dit biedt volgens ondernemers ook de kans om ketenpartners te helpen om een overstap te maken naar een meer circulair model: “...die partners die we om ons heen hebben, moeten we echt meetrekken naar de circulaire economie. ... Die componenten die nu lineair zijn moeten we uit kunnen zetten. Wij kunnen juist de schakel zijn voor onze partners om producten terug te gaan nemen en de cirkel op die manier alsnog te sluiten.”

Daarbij is het wel belangrijk om goed te overwegen met welke partners je een samenwerking aangaat. Wanneer je als kleine onderneming met grote partijen samenwerkt, kan je je “als een mier naast een olifant” voelen. Het is dan ook belangrijk om goede afspraken te maken en niet alleen uit te gaan van een pilot, maar die ook op te volgen. Nog een belangrijke oplossing die wordt aangedragen voor het dilemma van de

ketensamenwerking is om ervoor te zorgen dat er gedeelde waarden zijn: “Dus dan proberen wij in ieder geval te zorgen dat de stakeholders met wie wij werken, dat zij wel dezelfde ideeën en ideologie hebben als wij. Want dan weet je zeker dat je echt komt waar je wilt komen en niet dat de circulariteit ergens misgaat.”

Conclusie

Duidelijk is dat er zowel sociale dilemma's als kansen liggen rondom circulair ondernemerschap. Dilemma's liggen met name op het vlak van motivaties van ondernemers om circulair te gaan ondernemen. Deze motivaties kunnen groei in de weg staan, maar zorgen ervoor dat circulariteit wel gewaarborgd kan worden. Een belangrijke vraag is hoe de idealen van de circulaire economie gewaarborgd kunnen worden en hoe de circulaire economie tegelijkertijd op een pragmatische manier kan groeien. Ondernemers zien daarbij met name kansen in het aangaan van samenwerkingen waarbij duurzame waarden centraal worden gesteld.

THEMA 5: INNOVATIE EN GROEI

Innovatie en (economische) groei zijn belangrijke thema's binnen onderzoek naar en beleid over de circulaire economie. Innovatie is nodig om het gebruik van grondstoffen en producten aan te passen aan de eisen van de circulaire economie. Economische groei hangt samen met de nieuwe business modellen die nodig zijn voor de circulaire economie, maar ook met het concept van degrowth. Op het eerste gezicht is er wellicht geen direct verband met het sociale component van de circulaire economie, maar toch is er een duidelijke sociale component te vinden. Door de experts in dit onderzoek wordt de circulaire economie gezien als 'stip op de horizon'. Daarnaast kan het innovatie en efficiëntie in de hand werken door materialen te hergebruiken en processen te verbeteren voor de circulaire economie. Het biedt dus enorme kansen voor de circulaire economie, maar zijn die wel altijd sociaal? Met name op het vraagstuk van automatisering, robotisering en efficiëntie kunnen er dilemma's ontstaan. Daarnaast ontstaan er dilemma's op het gebied van groei. Experts zijn er dan ook niet van overtuigd dat de economie direct leidt tot meer (economische) groei en vragen zich tegelijkertijd af of dit wel wenselijk is. Dilemma's en kansen spelen met name op drie aspecten: De plaats van de circulaire economie in een neoliberaal systeem, innovatie, kostenreductie en banen en schaling vs. lokale economie.

Circulaire economie in een neoliberaal model

Een eerste en zeer fundamenteel dilemma presenteert zich rondom de vraag wat de plaats is van een circulaire economie binnen een lineair neoliberaal economisch model dat

gebaseerd is op groei. Circulaire ondernemers zien door innovatie en technologische vernieuwingen weliswaar veelal kansen om groei te bewerkstelligen, maar dit kan vervolgens wringen met de grondbeginselen van de circulariteit. Hardere economische groei leidt uiteindelijk tot meer consumptie en dat is in een circulaire economie niet haalbaar. Duurzame groei bewerkstelligen is nodig voor een circulaire economie, maar dat vergt ook een andere manier van kijken naar groei en daarbij een verruiming van het gangbare BNP, waarmee groei doorgaans gemeten wordt.⁴ Deze gedachte lijkt dan ook uit te nodigen tot een herijking van zowel het economische systeem in het algemeen, en het concept groei in het bijzonder. Een leidraad is dat economische efficiëntie, sociale verantwoordelijkheid en milieubewustzijn duurzame economische groei mogelijk maken. Dit dilemma vormt tegelijkertijd een kans aangezien circulariteit uitdaagt tot het denken in termen van systemen waarbij economische groei moet worden losgekoppeld van gebruikte materialen en grondstoffen. Bij circulariteit gaat het om het behouden en toevoegen van waarde over de gehele waardeketen. Wellicht komt er dan ruimte om ook sociale aspecten mee te nemen in het kijken naar economische groei en kan er ook een sociaal aspect ook als waarde herkend worden.

Innovatie, kostenreductie en banen

Als tweede dilemma wordt een spanningsveld tussen kostenreducties en verlies van (vooral praktisch geschoolde) banen zichtbaar. Technologische innovaties bieden kansen om arbeidskosten te verlagen en een betere concurrentiepositie van circulaire producten

⁴ Voor meer achtergrond, bekijk het artikel 'Macht en waarde in de circulaire economie'

te bevorderen en zo ook het aandeel van de circulaire economie. Echter, het kan ook betekenen dat er minder arbeid nodig is en dat met name praktisch geschoold werk verdwijnt. Dit staat op gespannen voet met de mogelijkheden voor sociale inclusie die de circulaire economie met zich mee kan brengen. Dit probleem wordt terdege onderkend door de experts, maar tegelijkertijd wordt aangegeven dat een deel van de banen zal verschuiven van sectoren die banen ‘verliezen’ naar sectoren die banen ‘winnen’. De gedachte is dat dit door gerichte trainingen (deels) ondervangen kan worden, waarmee betekenisvol werk kan worden gecreëerd.

Bovenstaand aspect hangt zeer nauw samen met automatisering. Een belangrijk dilemma dat hierbij speelt is dat automatisering een aanjager kan zijn maar ook een risico met zich meebrengt dat met name arbeidskrachten aan de onderkant van de arbeidsmarkt verdrongen worden. Het probleem dat zich hier voordoet komt deels voort uit de hoge prijs van de factor arbeid in veel westerse landen in combinatie met een wens tot lokaliteit binnen de circulaire economie. Als circulaire ondernemers inderdaad lokaal willen blijven opereren en daarmee kansen bieden voor sociale cohesie bestaat het risico dat men afhankelijk wordt van standaardisatie van processen en het inzetten van technologie, omdat de kosten van arbeid te hoog zijn. Dit kan innovatie en groei opleveren, maar het kan ook leiden tot een verbetering van de arbeidsomstandigheden. Naast deze positieve effecten van innovatie en automatisering voor mensen, bestaat het gevaar dat banen voor bijvoorbeeld mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt op de tocht staan. Een dilemma dat we al eerder zagen. Daar moet de circulaire economie op in kunnen spelen als zij op geen enkele manier uitval wil bewerkstelligen. Dit toont de noodzaak van bewustwording van, en reflectie op de relatie tussen automatisering en het creëren van waarde, in economische, ecologische én sociale zin aan.

Schaalbaarheid en lokale economie

Het laatste dilemma heeft betrekking op de schaalgrootte van technologie. Innovatie kan gezien worden als kans omdat het kan worden aangewend om de circulariteit van producten te verhogen. Hierdoor kunnen producten beter geschikt worden gemaakt voor hergebruik. Dit ondersteunt de circulaire economie. Om de inzet van technologie haalbaar te maken, moet je echter doorgaans op grotere schaal produceren. Dit heeft gevolgen voor de sociale kant van de circulaire economie. Het kan namelijk ten koste gaan van o.a. lokale betrokkenheid bij leveranciers en afnemers en het bevorderen van een lokale economie. Een concrete oplossing is hier niet eenvoudig. Een suggestie is om in de benadering van deze, op het eerste gezicht tegenstrijdige krachten, een radicaal denkkader te hanteren. Dit kan als uitgangspunt dienen om de verschillende kanten van de medaille hand in hand te laten gaan en daarmee creatieve oplossingen aan te wakkeren: “Hoe kan men lokaal circulair opschalen?”

Conclusie

Een van de meest fundamentele vraagstukken rondom de onderwerpen innovatie, automatisering en economische groei is dat groei en innovatie betekenis krijgen in termen van duurzaamheid. Uiteraard heeft dit vraagstuk een belangrijke technische component, maar tegelijkertijd laat het onderzoek zien dat innovatie, automatisering en groei in de context van de circulaire economie doordrenkt zijn met sociale en menselijke aspecten. In dat kader kan er beter gedacht worden aan de noodzaak van een systeembenadering die sociale en technische componenten aan elkaar verbindt. Zodoende worden de implicaties van de circulaire economie op o.a. de aard van het werk en werkgelegenheid, alsmede de impact op de lokale gemeenschap in ogenschouw genomen.

⁵ Zie voor meer achtergrond over hogere kosten van arbeid en belasting op arbeid het ExTax rapport:

Naast het hanteren van een breed, integraal, denkkader (technologisch, economisch, ecologisch, politiek, juridisch, sociaal etc.) kan een leidraad hierbij ook zijn om de dilemma's, kansen en uitdagingen van de circulaire economie meer vanuit het startpunt van circulariteit te benaderen: "Hoe ziet circulaire groei eruit? Hoe kun je samenwerking en gemeenschapszin scheppen binnen een circulair kader? Hoe ziet circulaire automatisering eruit? Hoe kunnen we circulair opschalen?". Wanneer we deze vragen gaan stellen vanuit het vertrekpunt van circulariteit en daarbij meer denken in termen van en/en in plaats van of/of, en actief zoeken naar verbanden en synergieën tussen doelstellingen, kunnen de dilemma's en paradoxen rondom circulariteit als startpunt dienen voor creatieve en innovatieve oplossingen.

CONCLUSIE

In het onderzoek “De mens als sleutel tot de circulaire economie” is in kaart gebracht welke sociale aspecten volgens een vijftig tal experts op het gebied van circulaire economie een rol spelen. Het doel is om inzicht te krijgen in welke sociale dilemma’s en kansen binnen de circulaire economie spelen en de wijze waarop afwegingen gemaakt worden. In het onderzoek zijn we vooral op zoek gegaan naar de afwegingen tussen de sociale aspecten van de circulaire economie onderling en de afwegingen tussen de sociale aspecten enerzijds en de fysieke en economische aspecten anderzijds. Kansen laten zien op welk gebied de circulaire economie sociale verbetering kan brengen.

Het onderzoek heeft in kaart gebracht dat de sociale component op drie manieren verbonden is aan de circulaire economie:

- voorwaardenscheppende sociale aspecten zoals kennis en vaardigheden: mensen die de circulaire economie vorm geven moeten over talenten beschikken en de vaardigheid hebben om zich in de problemen en mogelijkheden van anderen in de circulaire keten te verdiepen. Vaardigheden die bijvoorbeeld ondernemers hebben.
- intrinsieke aspecten van circulariteit: het repareren of refurbishen van afgedankte producten betekent dat de keten verlengd wordt (fysiek aspect) en dat er economische waarde gecreëerd wordt, maar ook dat er betekenisvol werk gecreëerd wordt waarbij mensen kunnen floreren, doordat ze zich kunnen ontwikkelen en ingebed zijn in een sociale omgeving.

- directe en indirecte sociale effecten: bijvoorbeeld werkgelegenheid is een gevolg van het gekozen fysieke proces en het gehanteerde business model, dat kan positief zijn, maar mogelijk ook negatief.

Daarnaast heeft het onderzoek naar voren gebracht binnen welke thema’s de sociale component de grootste rol speelt, in de vorm van dilemma’s dan wel kansen. Dit zijn:

1. Sociale inclusie en betekenisvol werk in de circulaire economie;
2. Sociale cohesie en betrokkenheid in de circulaire economie;
3. Internationale ontwikkelingen en de circulaire economie;
4. Ondernemerschap in de circulaire economie;
5. Innovatie en groei in de circulaire economie.

Binnen de transitie naar de circulaire economie is het essentieel dat er aandacht komt voor voor de dilemma’s en kansen op sociaal gebied die in dit rapport zijn benoemd. . Een aantal daarvan betreft sociale aspecten die meer in de sfeer van de randvoorwaarden liggen, andere zijn de consequentie van fysieke of economische circulariteit. Een aantal dilemma's raken de intrinsieke aspecten van circulariteit.

Het is van groot belang dat we het sociale aspect als integraal onderdeel van de circulaire economie gaan zien. Dit betekent dat we kijken naar het behoud en toename van alle waarde, zowel fysieke en economische waarde als sociale waarde.

Het is zaak om ons begrip van circulariteit verder uit te breiden en integraal naar circulariteit te kijken. Pas dan kunnen we werken aan een transitie waarbij wordt gewerkt aan behoud van ecologische waarde in samenhang met economische én sociale waarde.

COLOFON

AUTEURS

Prof. Dr. Johan Wempe, Vrije Universiteit Amsterdam

Dr. Katinka Quintelier, Vrije Universiteit Amsterdam

Dr. Koen van Bommel, Vrije Universiteit Amsterdam

Amba van Erkelens, Vrije Universiteit Amsterdam

Sabine Oude Avenhuis, Het Groene Brein

DESIGN

Het Groene Brein

TOTSTANDKOMING

Deze publicatie is tot stand gekomen onder de paraplu van de Community Sociaal Circulair, een interdisciplinair netwerk van wetenschappers dat zich richt op sociale innovatie voor de circulaire economie. De community is een initiatief van Het Groene Brein in samenwerking met de Goldschmeding Foundation.

OVER HET GROENE BREIN

Het Groene Brein werkt vanuit de overtuiging dat de wetenschap een sleutelrol kan spelen in het vormgeven van de nieuwe economie. Het is daarom haar missie om wetenschappers - de mensen met de meest vernieuwende kennis die er bestaat - te laten samenwerken met ondernemers en beleidsmakers aan ingewikkelde praktijkproblemen op weg naar de nieuwe economie. Samen met het haar unieke netwerk van inmiddels zo'n 160 wetenschappers, verbonden aan universiteiten en hogescholen uit heel Nederland, zet zij zich in voor de versnelling van de transitie naar een duurzame samenleving en een nieuwe economie.

DANKWOORD

Wij danken alle experts die meededen aan het onderzoek en in het bijzonder:

Esther Goodwin Brown, Circle Economy

Colette van der Minne, Het Groene Brein

Nina van Tilburg, Het Groene Brein

Mara Haverkort, Het Groene Brein

Lucia Zuiderwijk, Het Groene Brein

Sarah Herforth, Het Groene Brein

Birgitta Kramer, Goldschmeding Foundation

Magdalena Magdalei, Goldschmeding Foundation

Danielle Twardy-Duisters, Hogeschool Zuyd

CONTACT

Correspondentie over dit onderzoek gaat via Het Groene Brein:

info@hetgroenebrein.nl